

Ad fontes!

Ярослава Вільна

ГУМАНІЗМ ПРОЗИ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА І ЗАСАДИ СОЦІОДЕТЕРМІНІЗМУ В ОЦІНЦІ ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКА

Тяжіння суб'єкта, що осягає світ і самого себе, до певного знання про буття, виявлене в системі того чи того літературного твору, так само природне, як прагнення людини усвідомити цей світ у людському вимірі: як світ людини. Зрозуміло також, що це не випадковий "збіг двох природностей" (В.Табачковський), а і грані одного й того самого процесу – духовного відновлення світу-в-собі. Звідси – й незнищуваність, невичерпаність інтересу людини до самої себе, як до змістового епіцентру її інтересу до світу.

Гадаємо, завдяки літературі маємо змогу найбільш виразно збагнути константний, стабільний характер напруженості інтересу людини до самої себе. Цей інтерес – лише своєрідний корелят лейтмотиву всесвітнього "людинознавства", який постає як виняткова напруженість людського перебування "поза" світом"¹. Семантична діалогічність слова "людина", що слугує водночас як вираженням гідності, так і позначенням убогості, притаманна мовам, а відтак і літературам усіх народів.

Змістовність літератури (в її різних формах) виявляє себе через її гуманістичну спрямованість, тобто в її орієнтації на людину. Письменник, хоч би якої величі він досягнув, не здатен остаточно подолати екзистенційні дихотомії. Але це не означає, що він повинен покинути пошуки осьових, сенсовірних параметрів свого існування, які наближали б героя літературного твору до справжнього буття. В цьому плані відбувається процес смислоутворення – багатоаспектний і багаторівневий, – у якому взаємоопосередкування і взаємопереходи загальнозначущих смислових інваріантів і особистісних смислів стають важливою передумовою їхнього взаємозбагачення. На нашу думку, тільки так можна визначити для себе гуманістичний зміст літератури в цілому і творчості того чи того письменника зокрема.

В чому ж полягає роль критики, особливо для означення гуманістично-екзистенційних інтенцій літературного твору?

Безперечно, критичний аналіз – продуктивна форма осмислення літератури; він "переглядає" наявну культурну дійсність, створену письменником. Критика літератури має вигляд досить усталеного пласта свідомості, що відтворюється (звичайно, в найрізноманітніших формах) упродовж усієї просвітницької традиції європейської культури. Сучасна ситуація не виняток, оскільки літературна критика складає іманентний чинник існування культурної свідомості взагалі, передусім – у прагненні вітчизняного самоусвідомлення. Можна констатувати, що від початку 80-х рр. ХХ ст. ідея культури в її гуманістичному вимірі стає все більш відчутною акцентуацією

¹ Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми. – К., 2000. – С.134.

спроб переосмислення людського буття. Але розмаїття явищ соціального світу, історичної долі людства, самовизначення особистості найбільш рельєфно вимальовується у критичному перегляді літературного процесу, репрезентованого видатними постатями, серед яких український письменник Г.Квітка-Основ'яненко посідає видатне, але не цілком визначене місце.

Але сьогодні така ситуація не може задовольнити дослідника творчості літературних особистостей, зокрема – творчості Г.Квітки-Основ'яненка. Йдеться про тодішню традицію класової й соціальної детермінованості у визначенні характеру творчості письменника, внаслідок чого вона (творчість) втрачала гуманістичну спрямованість. Це можна пояснити, крім усього, різними “хвилями” духовного підйому української інтелігенції та змінами соціально-політичних векторів її діяльності, котра іноді набувала занадто цілеспрямованого характеру.

Так, існує кілька стереотипів, що упродовж тривалого часу заважали об'єктивній оцінці творчої постаті письменника. А втім, ці стереотипи не випадає “списати” на час, епоху тощо. Важливіша, на наш погляд, ідейно-теоретична заангажованість тих критиків, які характеризували творчість Г.Квітки-Основ'яненка лише в рідчизі соціального детермінізму. Вони, вочевидь, не приходили до власного розуму, що письменник такого рівня жив під “власними зорями” (Я. Парандовський), був “рокований” на свій, йому одному визначений шлях, на неповторну, власну долю².

Формування гуманістичних засад творчості Квітки-Основ'яненка не позбавлене впливу екзистенційно-філософських роздумів Г.Сковороди, авторитет якого на Слобожанщині був незаперечним. Це доводить С.Єфремов, який вбачав вплив сквородинівського кордоцентризму, напружених духовних шукань Г.Квітки у вияві “народолюбства, демократизму”, у його протесті “проти поділу людей на вищих і нижчих”. Але далі, у традиціях класового аналізу, дослідник висловлює докір, що письменник жодним словом не обізвався “проти кріпацтва, і не в ньому бачив сучасне лихо світове”³. Такими концепціями і витворився згодом однозначний погляд на спадщину Г.Квітки, внаслідок чого гуманізм письменника втрачав свої домінуючі якості.

Показова з цього погляду позиція М.Драгоманова у ставленні до Г.Квітки. Не заперечуючи видатного внеску митця в розвиток і формування українського “волелюбного світогляду”, критик, – з огляду на свої соціалістичні орієнтації й переконання, – звинувачує Квітку, “котрий у своїй комедії “Сватання на Гончарівці” висловив ідею, що *кріпацтво* (розрядка цитованого автора. – Я.В.) зовсім не лихо”⁴. Зрозуміло, що М.Драгоманов у цьому випадку мистецько-художні, творчі помисли підводить під тезу класової належності. М.Драгоманов стверджує, що така позиція приводить письменника до “вірнопідданства”, в якому він звинувачує також Гоголя й Котляревського⁵. Назагал, М.Драгоманов шукає у Квітки такі ретроградні позиції, що посилювали б невідповідність світогляду митця всій прогресивній, як на його погляд, літературі. Критикуючи Г.Квітку, Драгоманов об'єднує спільною платформою літературні пошуки різних письменників: “Найбільше, що було писане на нашій мові, напр., твори Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Федьковича, Мирного, Франка, писане було, власне, таким же способом, як і твори нових російських письменників від Пушкіна й Гоголя, а що все, писане національством, виходило мертвим”⁶. І хоча згодом зауважуємо

² Парандовский Я. Алхимия слова. Олимпийский диск. – М., 1982. – С.91.

³ Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1989. – С. 336–338.

⁴ Драгоманов М. Вибране. – К., 1991. – С.216.

⁵ Там само. – С.333.

⁶ Там само. – С.474.

пом'якшення поглядів Драгоманова на Квітку, в основному негативна формула щодо оцінки письменником життя залишається, заважаючи літературному критикові бути об'єктивним у дослідженні стилів і жанрів митця.

Ставлення митця до суспільного ладу, політичної ситуації чи режиму як пріоритетне в оцінці творчості Г. Квітки найбільш характерне також для критиків-літературознавців радянського періоду, коли світогляд розумівся односторонньо-однозначно в його тоталітарно-догматичному тлумаченні. Мірка, що прикладалася до кожного інтелектуально-культурного діяча минулого, була вкрай жорсткою, і такі постаті, як Г.Квітка, не відповідали її параметрам. Прикладом можуть бути міркування П.Петренка, котрий у своїх критичних роздумах кваліфікує світогляд письменника як "похвалу Олександрійському, а згодом Миколаївському ладом"⁷. З огляду на це, Квітка обвинувачується в консерватизмі, з яким він виступив, на думку критика, вже у своїх "перших літературних спробах"⁸; у такий спосіб формувалося негативне ставлення до письменника, до сприйняття його творчості. Зрозуміло, що поступово літературні шукання Г.Квітки нівелювалися за своїм евристичним значенням, а сам письменник опинився на узбіччі процесу національної культуротворчості.

Літературна критика, скваліфікуючи на певний лад ставлення митця до соціуму, застосовувала при цьому певне, заздалегідь виготоване кліше, згідно з яким творчість сприймалася механістично, що в підсумку робило її нецікавою, знеособлювало її, підпорядковувало матеріальним, економічним основам, що визначали суть "наукових, філософських, мистецьких поглядів певної епохи, у них вони і віддзеркалюються"⁹. Цей трафарет (механістичність), характерний і виправданий для світоглядних орієнтацій XVII—XVIII ст.ст., з появою німецького, а потім українського філософського романтизму XIX ст., до виникнення якого долучився Г.Квітка, зводив повноту аналізу до примітивного дилетантизму. Світ, який створив і явив читачам Г.Квітка, критика, займаючи позиції методу соціалістичного реалізму, не тільки "приглушила", а й узагалі спрямувала вектор естетичних пошуків митця зовсім в інший, далекий від творчих уявлень і духовно-культурних смаків бік — політичний.

Зрозуміло, що в такому разі визнати світоглядні засади Квітки-Основ'яненка як такі, що підлягають цьому визначенню, — важко. При цьому не враховувалося, що у письменника виявляється в перфектній якості певне ставлення (позитивне або негативне) до життя. Квітка-Основ'яненко керувався "розумінням закону, який є нічим іншим, як вищою єдністю усіх уявлень, що впливають із розуму" (Т.Адорно). Це й було його право як митця; від осягнення цього права митець ставав не кращим чи гіршим, не таким чи іншим, а — самим собою.

Логіка міркувань П.Петренка, зумовлена певною догматичною моделлю, змушує нас дивлятися не у творчість письменника, а в його вдачу, яка при цьому довільно інтерпретується критиком. Так, Квітці-Основ'яненку — письменникові — закидається, що "непевність же своїх (Квітчиних — Я.В.) письменницьких здібностей і те, що він близько брав до серця негативні оцінки творів від критиків, становить характерну рису Квітчиної вдачі"¹⁰. При цьому нехтувалася важлива ознака творчої особистості: постійний сумнів щодо значимості своєї діяльності. Сумнів, як вважав Р.Декарт, — то початок і основа пізнання. Так само, як із закінченням сумніву закінчується наука, так і в літературі — вона закінчується, коли зникають сумніви й муки творчості.

⁷ Петренко П. Григорій Квітка. — Харків, 1931. — С.17.

⁸ Там само.

⁹ Кульчицький О.О. Основи філософії і філософічних наук. — А.; Мюнхен. — 1995. — С.104.

¹⁰ Петренко П. Цит. праця. — С.26.

Ми глибоко переконані, що подібна оцінка літературної творчості Г. Квітки-Основ'яненка — не тотожна сутності творчого процесу. Певна річ, не доречно згадувати про такий підхід сьогодні, проте схема соціального підходу й надалі застосовується в низці праць деяких критиків. Така традиція, іноді через повагу до авторитету дослідника, заважає проникнути в сутність думок самого митця.

Для мистецької позиції Квітки-Основ'яненка замалі рамки його часу. Художні пошуки Г.Квітки вже в його добу виходили за межі усталених стандартів тогочасної літературної прози. Поза тим, спостерігаючи вади, проблеми суспільного, станового й морально-етичного плану в сучасному йому житті, Г.Квітка спрямовував свою художньо-мистецьку діяльність на пошук позитиву: того, що допомагає людині зоставатися в житті на достойному рівні людяності. Тому гуманізм його творчої позиції полягав і в тому, що він всіляко прагнув ніколи не використовувати “у зло” своєї творчості — й, більш того, коли він несамохіть міг помилятися, то прагнув, щоб його помилки не пішли “у зло”.

Зазначимо, що так звана “ідейність” завжди стояла на заваді об'єктивного аналізу творчості в цілому, а в даному випадку — вітчизняного літературно-мистецького процесу. Досить згадати оцінку прози Квітки-Основ'яненка І.Франком. Він сконстатував очевидний, на його думку, факт: “Квітка так само, як і Гулак-Артемівський, стояв на тій ідейній основі, що панщина — стан зовсім оправданий, при якому можливе щасливе життя селянина, коли тільки він має доброго пана. В деяких його повістях... зовсім не видно панщизняних відносин, так як коли б се були села зовсім свободних людей”¹¹. Ці та інші подібні міркування І.Франка прикметні з двох оглядів: перший — це те, що в концепції дослідника наявний соціологічний, вірніше соціодетерміністський підхід у сприйнятті поглядів Квітки-Основ'яненка на цілісність життя, а по-друге, І. Франко тут, по суті, не диференціює соціальні, політичні та морально-етичні явища.

Внаслідок цього І.Франко займає чітку позицію, яка, по суті, не має прямого стосунку до власне творчості та визначення її евристичних, когнітивних параметрів. Зокрема, він стверджує, що “Маруся”, яку вважали за найкращу повість Квітки, на мою думку, незважаючи на дуже гарні деталі, стоїть ідейно зовсім невисоко”¹². Сам “ідейний” підхід, по суті, не завжди може відтворити дійсну світоглядну позицію письменника. Ми гадаємо, що історія української літератури (як, утім, й інших літератур), неодноразово демонструвала свою властивість, яку можна віднести не до винятків, а, скоріше, до закономірностей: складну художню структуру письменник може вибудувати в такий спосіб, що “шви” світоглядного самовизначення досить надійно приховані і як при поглибленому, так і при поверхневому сприйнятті не надаються до прочитання, до відстеження.

Поза тим, не коректно відокремлювати саме ідейний чинник для визначення креативних здібностей письменника. Адже світоглядно-ідейні засади письменника (як, утім, і кожної особистості) включають, вбирають у себе суспільний чинник лише як складову, поєднуючись з естетичними, релігійними, етичними та іншими позиціями. Це, власне, творить повноту світоглядного самовизначення, а не сегмент ідейної позиції, за якого зникає унікальність творчої особистості. Саме єдність означених чинників — як найголовніших — утворюють, по суті, цілковито самобутній, індивідуалізований світоглядний модус, прояв, різновид творчої спадщини Квітки-Основ'яненка.

Обмеженість соціодетерміністських засад класової ідейності приводить до пошуку інших “хиб” і “недоречностей” у творчості Г.Квітки. Це стосується тези про начебто

¹¹ Франко І. Зібр. творів: У 50 т. — К., 1984. — Т. 41. — С.262.

¹² Там само.

вороже ставлення Квітки-Основ'яненка до національного відродження, бо, мовляв, у митця відсутній вияв любові до рідної мови, втрата її "оборони"¹³. Але саме зміст творчості Г.Квітки ставить питання не лише про українську прозу, а й про її жанрово-тематичну випереджальність у європейському літературному контексті. Повісті та оповідання Г.Квітки дають підстави констатувати виразність, усталеність української лексики, її амплітуду, її можливості — тобто Квітка-письменник здійснює саме те, що забезпечує певний етап розвитку мови, а пізніше дозволяє здійснювати спостереження з погляду історії.

Осягання ролі та значення митця в літературі належить, на нашу думку, здійснювати без штучного завищування вимог до світоглядних концепцій того чи іншого митця (у нашому випадку — Квітки-Основ'яненка). Надто, коли ці концепції мали стосовно своєї епохи випереджальний характер. Таке завищення "вириває" світоглядні засади письменника з контексту його творчості, а вона, поза сумнівом, несе в собі знак доби, яка, звичайно, накладає відбиток на світоглядні орієнтації і творчий пошук письменника. За таких випадків, як показує розвиток художньої культури, в оцінці творчості неодмінно виникає синдром неспіввідносності доби та світогляду митця; в оманливому бажанні витворити із митця, що жив понад півтора століття тому, нашого сучасника, виявляється невміння або небажання осягнути весь комплекс значення такого письменника насамперед для сучасної йому доби, яка саме й стимулювала появу його творів.

Отже, належне осягнення суті формо- і змістотворчих чинників спадщини письменника (які, зокрема, репрезентують світоглядні засади митця) можливе лише за належного осмислення індивідуального внеску саме в контексті динаміки розвитку літератури, літературного процесу певної, зрозуміло, суголосної письменникові доби.

Ототожнення Г.Квітки-Основ'яненка з "психо-ідеологією українського поміщицтва" ставить нездоланну перешкоду між творчістю письменника і його класовою приналежністю. Це змушує, нехтуючи здобутки, знахідки автором нових форм і пошуків, "поринати" в ідейно-світоглядні позиції. Бо вони напевне хвилюють кожну творчу особистість з її прагненням найбільш повно "висловити" себе, знайти той стиль викладу, через який можна виразити свої думки про людину, пробудити співчуття до неї і, водночас, показати життя у всій його повноті. Отож акцент на осягненні творчості письменника через світоглядні засади, що сприймають кризу призму лише його класового, суспільного становища, не дає збагнути справжніх художніх цінностей в системі літератури. Важливо те, що, приймаючи класову позицію дослідник мимоволі зводить поняття "світогляд" лише до класової приналежності митця, що, зрозуміло, зовсім не відповідає поняттю "світогляд", сутність якого складає передусім гуманістична орієнтація, яка виявляється насамперед, у змалюванні конкретної, "звичайної" людини.

Можна з повним правом стверджувати, що подібний однобічний аналіз далекий не тільки від творчості, а й від історичної дійсності. Щодо постійних закидів про світоглядну "неблагонадійність", то критики такого напрямку забувають про широкий історичний контекст. Доба Г.Квітки — це доба правління Миколи I, при якому в культуру запроваджувалася радикально нова парадигма *співжиття українського індивіда з імперією* — на "засадах виключно міжлюдських, приватних, тобто позаінституційних зв'язків"¹⁴. Для української інтелігенції це співвідношення

¹³ Петфенко П. Григорій Квітка. — Харків, 1931. — С.79.

¹⁴ Забужко О.С. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. — К., 1997. — С.46.

представлене традицією *служби сюзеренові* та відповідним “наскрізним сервілізмом”. Проте Г.Квітка-митець був немовби “безстороннім” спостерігачем за довколишнім, зокрема й соціальним, життям. Про це, до речі, свідчить його опис приїзду імператриці Олександри Федорівни до Харкова, що дає можливість скласти певне уявлення про культурне українське середовище того часу¹⁵.

У квіткознавстві, можливо, більше, ніж деінде, методологічно єдино виправданою видається практика герменевтичного підходу — реставрація того, що, за В.Дільтеєм, можна назвати “життєвою єдністю”, або гуманістичною спрямованістю творчості письменника. Палітра створених Г.Квіткою образів свідчить про його креативну самодостатність, а також, за М.Бердяєвим, про те, що “в творчому досвіді розкривається, що “я” суб’єкт, більш первинний і вищий, ніж “не-я” об’єкт. І водночас творчість протилежна егоцентризму, — це самозреченість, спрямованість до того, що вище від мене. Творчий досвід це — не рефлексія над власною недосконалістю, це — зверненість до перетворення світу, до нового неба і до нової землі, що їх повинна готувати людина”¹⁶. З огляду на це, вважаємо зрозумілою вагу критичного аналізу, в якому акцентується на зовнішніх, “об’єктивних”, а не внутрішніх, сутнісних чинниках, надто, якщо усвідомлюємо: “митець самотній, і його творчість має не загально-колективний, а індивідуально-особистісний характер”¹⁷.

Саме такий, а не соціалізований підхід, на нашу думку, повинен визначити позицію дослідника творчості письменника. Тим більше, коли йдеться про таку неоднозначну й непересічну постать, як Г.Квітка-Основ’яненко, спадщина якого до сьогодні викликає гострі дискусії.

Попри всі наявні детермінанти характеристик він все ж таки дотримується такої важливої позиції, як свобода вибору, котра є найбільш суттєвим підтвердженням як статусу, так і гідності людини. В суперечностях соціального й політичного життя письменник, як свідчить його біографія і творча спадщина, завжди прагнув оцінювати життєве й літературне кризь призму свободи вибору людиною того кредо, що дає законні підстави для гордості за її здатність реалізувати свою свободу. Як зауважував Р.Декарт, “гідність свободи” є “єдиною гідністю”¹⁸, що нею володіє людина.

Кризь бурлеск, побутовість, сентименталізм, романтизм, релігійні почуття прозирає головне — письменник (звісно, в межах того соціально-інтелектуального середовища, котре диктувало свої правила співжиття) уболіває за гідність людини, яка володіє певною мірою свободи у вияві своєї волі. Звісно, Г.Квітці було відомо й про ті перепони, які роблять таку свободу неоднаковою і неоднозначною. Але всі його герої виявляють свободу у вольовій реалізації індивідуальної мети, причому цей вияв з самого початку осмислений і послідовний.

Заслугує на довіру думка, що, тримаючись власних шляхів, котрі іноді розходяться із шляхами його доби, іноді перетинаються з ними, а іноді пролягають паралельно, митець у своїх “мандруваннях” зустрічає того, кого можна назвати “вічною людиною”. Ця “істота” (“вічна людина”) постачає для літератури нескінченно багатий матеріал, причому першочергового значення”¹⁹. Найважливіші тасмниці буття наявні саме у людській істоті, а не у зовнішніх умовах чи випадкових обставинах. Тому, досліджуючи сьогодні творчість Г.Квітки-Основ’яненка, важливо

¹⁵ Там само.

¹⁶ Бердяев Н.А. Самопознание (Опыт философской автобиографии). — М., 1991. — С.211.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Мажардашвілі М.К. Картезіанські роздуми. — К., 2000. — С.100.

¹⁹ Парандовский Я. Алхимия слова. Олимпийский диск. — М., 1982. — С.175.

не акцентувати на його “резонерстві” (П.Петренко), “проповіді релігійної моралі” (П.Волинський), тощо, а відзначити ті людські характери, котрі дають змогу не тільки глибше пізнати світ, а й зрозуміти через змальовані письменником образи себе, народ і свою національну ментальність. Моделюючи певну систему образів, вкладаючи в уста цих образів певні думки (не має значення — “резонерські”, релігійні тощо), письменник за всіх цих ситуативно-творчих явищ виявляє не лише своє сприйняття життя, а й ставлення до нього — тобто свою власну не просто світоглядну, а екзистенційну позицію. Інших можливостей пізнати і зрозуміти цю позицію, крім творчості, особливо характеристики і сприйняття митцем людини, в істориків літератури й критиків немає. Це, за Г.Гадамером, зумовлюється проективним характером будь-якого розуміння.

Безперечно, мова — це один із чинників свідомості, що поступово вплинув на стильову кваліфікацію творчості Г.Квітки-Основ'яненка. Мова — це те, що, за словами Г.Гадамера, вже Гегель називав “осердям свідомості, через яку суб'єктивний дух комунікує з буттям об'єктів”²⁰. Саме мова Г.Квітки допомагає розкрити сутність “української людини”, визначити для себе специфіку її життєвих прагнень і спрямувань. Зображення “простої” людини в україномовних повістях Г.Квітки дає можливість глибше зрозуміти її внутрішню сутність. Це досить обґрунтовано визначає О.Кульчицький: “Кілька чинників, а саме расові, геопсихічні, соціопсихічні та культуроморфічні, безпосередньо чи опосередковано, по-різному спричинилися до переваги функцій почування в українській психіці”²¹. Сутність гуманістичної позиції, на нашу думку, визначається не класовими детермінаціями, а цілим комплексом стильових і мовних ознак, а також історіософським та історіографічним моментами. Все це зумовлює не тільки неповторність “геопсихічної парадигми” в характерології цілого народу (в нашому випадку — українського), а й так само неповторність парадигми художнього світу певного митця, котра “ніби обумовлена” неповторністю, унікальністю його естетичних координат.

Квітка-Основ'яненко зумів у своїх повістях та оповіданнях зобразити не лише різні грані життя народу, а й показати його як своєрідний етнотип: завершений у своїй сформованості й такий, що здатний поєднувати загальноцивілізаційні складники свого існування з цілковито самобутніми, конкретними в історичному, етнографічному і побутовому планах. Різноманітність “Квіткового хисту” (В.Тарновський): моралізаторство, релігійність, консерватизм, “комічний елемент”, “зворушливість” — чинники, що виявляють не лише повноаспектність мистецьких засад (а отже, і бачення світу) письменника, а й неповторність його художньої візії соціореальності.

Ми вважаємо, що людиновимірний пафос художньої прози Г.Квітки-Основ'яненка найбільш конструктивно виявив О.Білецький. На думку вченого, світоглядові письменника якнайбільше відповідало прагнення творити, — навіть на засадах наявного у довколишньому житті антагонізму, — таку картину життя, за якої, “звертаючись до народної аудиторії, він не повинен викликати в неї почуття соціального антагонізму”²². Очевидно, О.Білецький усвідомлював бажання Г.Квітки творити — через мистецтво слова — “позитивну модель” світу. Не абстрактного, не для обраних, а для всіх, тобто світу людей — різних у всіх своїх соціальних і

²⁰ Див.: Гадамер Г. Істина і метод. — К., 2000. — Т.1. — С.2–68.

²¹ Кульчицький О.О. Основи філософії і філософічних наук. — Л.: Мюнхен. — 1995. — С.160.

²² Білецький О. Українська проза першої половини XIX ст. — К. — С.163.

психологічних характеристиках, проте однакових за своїм правом на людське життя — достойне й гармонійне.

Витвір мистецтва — це завжди складне, але цілісне явище, і втілення задуму письменника залежить не так від зовнішніх чинників, як передусім від чинників суб'єктивних — внутрішніх (душевних), духовно-раціональних, психологічних, світоглядних. Отже, якщо ми визначаємо гуманістичну наповненість творчості Г.Квітки, то наголошуємо на цілісності художнього мислення й духовної енергії письменника.

Характерна особливість втілення Г.Квіткою свого бачення людини — це “тяжіння” до створення “позитивних образів у наскрізь серйозному тоні”²³, що визначено “метафізикою природи” індивідуальності, осягнення якої у письменника, на нашу думку, й веде до ототожнення істини не просто з життям, а з життям того, хто завдяки своїй праці, найближче перебуває до цієї істини, того, хто завдяки їй впорядковує своє світовідчуження.

Гуманістичні акценти Г.Квітки дають цілком обґрунтовані підстави стверджувати, що полеміки між світоглядом митця та його творчістю не існує, а якщо й можлива якась неспіввідносність (наприклад, між становим походженням письменника і тим, як він усвідомлює своє “Я”), — то тільки з тим, як означається його станова прихвильність із належно продуманим і до кінця ухваленим рішенням — бути людиною з народу. Саме звідси походить і цим пояснюється домінанта позитиву в авторській картині світу, домінуючим чинником якої постає “місце в ній людини, її ціннісні орієнтації”²⁴. Саме тому герої творів Квітки постають не лише історично, а й етнічно та морально-етично маркованими саме як світоглядно адекватні простолюдові, представникам із народних низів. Бо характер життя народу, вважає Квітка, дозволяє в його, народу, сутнісній іпостасі закріпитися тим якостям, що співмірні істинному і, як цілісна духовна енергія, адекватні позитиву.

Поза сумнівом, саме так — апіорно — формується ціннісно-осмислюючий і проєкційно-складовий, предметно-творчий і комунікативний аспекти, що вибудовують сутність творчого “Я” Квітки-Основ'яненка. Естетичне значення цього чинника зумовлене особливою роллю, що її випало зіграти прозовій спадщині письменника в реалізації гуманістичних інтенцій його доби.

Ми вважаємо, що Квітка, як і Котляревський, створює “модель позитиву”; система героїв його творчості конструктивна, оскільки (на протигагу негативному), вибудовує те позитивне, що й дає змогу персонажам розкриватися в напрямі до кращого, у вірі в це краще. Окрім того, ми бачимо переконання, віру Квітки в іншу — кращу, сильну духом, високу моральними якостями — людину, здатну позитивно налаштувати особистість читача на потяг до того, щоб власними моральними якостями наблизитися до такої людини і творити таку досконалу особистість. Не обмежуючись самим лише викриттям негативного, Квітка вибудував такий світ позитиву, що ставав не лише протигагою негативу, а й чинником подолання цього негативу. Саме тому творчість Квітки і несе, на нашу думку, ту особливу структуру змісту, що забезпечує їй тривалий і переконливий вплив на характер духовної, душевної діяльності людини всієї сукупності її інтелектуальної праці, вплив, який здатний не тільки керувати вчинками людини, а й становити основу її поведінки, програми дій.

²³ Вербицька Є. Г.Ф. Основ'яненко (Життя і творчість). — Харків, 1968. — С.46.

²⁴ Зись А.Я. Философское мышление и художественное творчество. — М., 1987. — С.191.

Гуманістична спрямованість світоглядних орієнтацій Г.Квітки-Основ'яненка дозволяє читачам відкривати водночас шлях до позитиву і шлях у напрямі до створення подальшої нової форми спілкування людей, заснованої на ідеях рівності, християнського "братолюбія". У цьому, поза сумнівом, не лише морально-естетичний чинник творчості письменника, але і його концепція свободи творчості, що покликана перетворювати світ. Водночас, це також і концепція динаміки людини в її прямуванні до істини.

На нашу думку, сутність природи людини полягає для Г.Квітки не в гносеологічному, а в аксіологічному моментах. Тому своєю творчістю письменник являє зразок форми художньо-ціннісної свідомості як основи орієнтації людини в соціоприродній реальності. В такій якості людина найбільш споріднена з ідеалом, об'єктивними властивостями суб'єкта, тобто тим, що актуально становить "найсуттєвіше" (Піфагор). А воно (найсуттєвіше) впливає з "позитивної" програми письменника, що ґрунтується на усвідомленні рівності людей, на усвідомленні необхідності (й неминучості) розвитку внутрішнього світу кожної особистості в напрямі до "розуміючої" свідомості, до продуктивної, творчої діяльності людини.

Г.Квітка зумів досконало показати, що саме збагачує людину, виявляє діалектику внутрішньої логіки її життя, а також того в її житті, що належить до результатів колективних зусиль низки поколінь, і того, що було зжито цими колективними зусиллями як неконструктивне, несуттєве. Письменник змалював, наскільки і за яких обставин, в силу чого людина здатна бути саморегулятивною системою, і здійснив це, сам шукаючи і сам певним чином реалізуючи той ідеал, який подав у своїй творчості.

Глибина проникнення письменником у структуру суспільних взаємовідносин дала йому можливість у художній формі дійти висновку, що освітній ценз та певні суспільні шаблі, які дозволяють вивищуватися над простолюдом, не адекватні втіленню добродетностей. Процес цей "нелінійний", на кожному його етапі виникають ситуації, коли духовність повинна превалювати над матеріальністю, безнастанно "ошляхетнювати" її посередництвом таких етапів, як думка — почуття — уявлення — вчинок, щоб унаслідок цього виникла конче потрібна напружена єдність духовного змісту і матеріальної форми, а також викристалізувався певний ідеал людини, яка йде складним шляхом удосконалення в Особистість.

Літературна спадщина Г. Квітки-Основ'яненка, не зважаючи на спроби соціологізування її літературними критиками, на певному етапі дає нам підстави для твердження, що письменник своєю творчістю явив нам своє верховенство над причетністю до певного станового походження, свою незаперечну відвагу в осуді всього спектру зла, що співвідносилось з вищими суспільними верствами. Письменник зі своїм осудом зла стверджував позицію митця, який не тільки творчістю, а й щоденною працею доводив: гуманістичний ідеал можливий, так само як можлива реалізація його у взаєминах між людьми.